

FARKAS ZOLTÁN

OLVASÁSI STRATÉGIÁK A *STRATEGICON*BAN*

Egy doktori értekezés¹ opponenseként a védés több pontján is szóba hoztam Kekaumenoszt és művét, a *Strategicon*t. Amit mondtam, illetve mondani akartam, szerintem érdekes adalék a Komnénos-kori irodalomhoz is, de nem akartam a dolgozathoz csak lazán kapcsolódó megjegyzéseimmel az opponensi bírálat kereteit feszegetni. Ami kimaradt a bírálatból, most adom közre.

Psellos kortársára már egyetemista koromban felfigyeltem egy történeti elemzés nyomán,² majd londoni ösztöndíjasként közvetlen közletről láthattam a King's College egyik grecistáját kis-ázsiai feliratokkal és bizánci narratívákkal bűvészkedni. Charlotte Roueché utóbb (2013) digitális kiadásban tette közzé a *Strategicon* görög szövegét, angol fordítását és magyarázatát. (Csak később tudtam meg, hogy ennek a szövegnek a kiadását szinte családi örökségeként vette át G. Bucklertől.³) A szöveggel való foglalkozásom eredménye lett a Magyar Ókortudományi Társaság országos konferenciáján tartott előadás 2002. május 23-án a piliscsabai campuson. Az előadás és az azóta készült fordításaim és jegyzeteim képezik e rövid feljegyzés alapját.

„Híján vagyok a műveltségnek, hiszen nem tanulmányoztam a görög irodalmat, hogy elsajátítsam a szónoki fogásokat és kitanuljam az ékesszólást. Néhányan, tudom, megszólnak majd, kapva tudatlanságomon, de hát ezt nem irodalmi műnek szántam mások számára, hanem neked és testvéreidnek, ágyékból sarjadt fiaimnak, akiket Isten adott nekem. Nem választékos stílusban megírt kitalált és mihaszna történetek ezek; azt írtam le, amit tettem és megszenvedtem, láttam és tapasztaltam, való dolgokat, melyek naponta megtörténnek.”⁴ E szavakkal zárja művét a tizenegyedik században élt bizánci hadvezér, Kekaumenos, s ez nem az akkoriban megszokott és elvárt, szinte kötelező álszerénység, hanem egyszerű tény, melyet a keresetlen stílusú szerző önmagáról és munkájáról tárgyilagosan megállapít.

Kekaumenosra Wassiliewsky orosz bizantinológus bukkant rá Moszkvában a zsinati könyvtár egyik görög kódexében 1881-ben. Tizenöt évvel később jelent meg az edi-

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 számú „Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl” című pályázat támogatásával készült.

¹ Leskóné Delbó Katalin: *A 12. századi bizánci regény. Hagyomány és újítás Nikétas Eugenianos Drosilla és Chariklés című regényében.* (PhD-dolgozat) Budapest (2020).

² Gyóni M.: *A legrégibb vélemény a román nép eredetéről. Kekaumenos művei mint a román történet forrásai.* Budapest (1944) (= L'oeuvre de Kékauménos, source de l'histoire roumaine). *RHC* 23 (1945) 96–180.

³ Ch. Roueché: Georgina Buckler: The Making of a British Byzantinist. In: *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol.* Eds. R. Beaton – Ch. Roueché. Aldershot (1993) 174–196 (a kéziratban maradt Kekaumenos-kiadásról: 194).

⁴ Cecaum. *Strat.* 272, 12–22 Litavrin.

tio princeps, Wassiliewsky és Jernstedt kiadása.⁵ Egy új szöveg felbukkanása és (első) kiadása bizonyos körökben akkor még szenzációnak számított és tudományos érdeklődést keltett. Ráadásul a *Strategicon* változatos, tarkabarka szöveg, amelynek még a nyelve is érdekes. A cím a szöveg felfedezőjének és kiadójának találmánya, s nem éppen telitalálat. A mű ugyanis nem hadtudományi értekezés, ahogy a cím alapján vélelmezhetnénk, hanem tanító munka, életvezetési tanácsok gyűjteménye, melyeket a szerző saját tapasztalataiból és a családi legendáriumból vett példázatokkal világít meg.

Paráznak is mondható viták után tisztázódott, milyen keveset tudunk a szerzőről: annyit, amennyit a mű egymásnak is ellentmondó híradásaiból ki tudunk következtetni. A kutatók következő nemzedéke a *Strategicon* történeti anyagán dolgozott elsősorban. Fontos értekezések születtek akkoriban, amelyek közül kiemelkedik Gyóni Mátyás értekezése a vlachokról szóló fejezetekről. Ezután kezdtek megjelenni a mű fordításai, amelyek a más kutatási területen működők számára is elérhetővé tették az izgalmas szöveget. Visszatekintve áttörésként értékelhető Beck német fordítása (1956; 1964),⁶ majd Litavrin új szövege és orosz fordítása (1972; 2003), amelyhez a kiadó komoly előszót (5–115) és tartalmas kommentárt (325–740) is írt.⁷ E két munka és Kazhdan tanulmányai hatására az elmúlt évtizedekben ismét felpezsdült a kutatás: a bizantinológiában is teret nyerő új kutatási irányzatok, a társadalomtörténet, a mentalitástörténet és a szociolingvisztika művelői különösen alkalmas kísérleti alanyra találtak Kekaumenosban.⁸

Ezenközben szorgosan dolgoztak a filológusok is, folyt a szöveg aprólékos kritikai vizsgálata. A codex unicus⁹ írása lendületes és könnyen olvasható kéz, de a néhány rövidítés és ligatúra mellett sok helyesírási hiba is van a kéziratban. A leggyakoribb elírás a korabeli ejtésből fakadó magánhangzócseré: az o és ω, az ε és αι s különösen az /i/ hangértékű betűk és betűcsoportok: az ι, ει, οι, η, υ írásmódja következetlen és változatos. Az iota subscriptum jelöletlen, más diakritikus jelek, különösen a hangsúlyjelek és a hehezetek ki vannak ugyan téve, de gyakran rosszul. Az ortográfiai sajátosságok tág teret adnak a szöveggkritikusok számára, akik azonban nem nagyon éltek (vissza) a lehetőséggel. Az első kiadásban a correcturák és a coniecturák többnyire a lapalji jegyzetekbe szorultak, általában szerény javaslatként, kérdőjellel. Litavrin is óvatosan építgette csak tovább a szöveget: a korábbi felmerült javításokat részben fölemelte a szövegbe, részben meghagyta az apparatusban. Buckler, Dujčev, Grégoire és Lemerle coniecturáit többnyire elfogadta, s helyenként maga is próbálkozott szövegjavítással. Meg kell azonban jegyezni, hogy a főszövegben szokatlanul sok nyomdahiba maradt.

⁵ B. Wassiliewsky – V. Jernstedt (edd.): *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus. Accedit exemplum codicis phototypicum*. Petropolis (1896) (repr. Amsterdam 1965).

⁶ H. G. Beck: *Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*. Graz – Wien – Köln (1956; 1964²).

⁷ G. G. Litavrin (Литаврин): *Советы и рассказы Кекамена. Сочинение византийского полководца IX века*. Москва 1972; *Кекамен. Советы и рассказы*. Санкт-Петербург (2003²).

⁸ A. P. Kazhdan – S. Franklin: *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*. Cambridge (1984); A. P. Kazhdan – A. W. Epstein: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley – Los Angeles – London (1985).

⁹ cod. Mosquensis bibl. synodalis 436.

A kézirat helyesírása mellett a szövegkritikust megkísértheti a szerző nyelvhaszná-lata is. Lássunk egy példát arra, hogyan kell ezt érteni. Abban a mondatban, hogy

ὁπόταν δὲ κατὰ μόνας εἴ, εἰ δύναντον, ἔστω ἡ μελέτη σου αἱ βίβλοι¹⁰

több okból is erősen hajlanánk az első tagmondat állítmányát coniunctivusi alakra vál-toztatni, de ha a ὁπόταν kötőszó melletti módhasználatot következetesen végignézzük a *Strategicon* szövegében, akkor elbizonytalanodunk, mert a ὁπόταν mellett *többnyire* coniunctivus van ugyan (16 con. ao., 4 con. imp.), de lehet kijelentő mód is (7). A hét előfordulásból három igealakot egy helyesírási változtatással coniunctivusira lehetne módosítani, de négy igealakból, melyek közül egy ráadásul *crux philologorum*mal is meg van jelölve, semmi módon nem lehet coniunctivust „csinálni”. A három múlt idejű igealak (2 ao., 1 praet. imp.) előtt a ὁπόταν kötőszó jelentése *amikor / miután* – mintha ὁπόταν helyett ὁπότε állna. A vizsgálat után láthatólag nem jutottunk közelebb annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy az első tagmondatban tartható-e a hagyományozott εἴ állítmány.

Ha vizsgálatunkat ezek után kiterjesztjük az éāv melletti módhasználatra, a fenti-hez hasonló eredményre jutunk. Az éāv mellett állhat coniunctivus (53) és indicativus is (19; 9 fut., 7 praes. imp., 1. praet. imp. [irrealitas], 1 praes. perf., 1 ao.) – további nyolc alkalommal pedig a létige εἴ alakja. A kijelentő módú állítmányokkal éāv = εἰ, ami a pár-huzamos szerkesztésű mondatok elemzése alapján szinte biztosnak mondható.

A két vizsgálat egyértelművé tette, hogy nem lehet és nem szabad egységesíteni a szerző módhasználatát az űv particulát magukban foglaló kötőszók után. Igazolja ezt a ὅταν, ἐπὶν és ἐπειδὴν melletti módhasználat is. Ebből az a további feltevés adódik, hogy a létige εἴ alakja indicativus és coniunctivus is. Ezt a feltevést egy további vizsgálat leg-alábbis erősen támogatni látszik.

A tiltás kifejezése Kekaumenosnál μή + con. és (ritkábban) μή + imper. imp.; öt alkalommal a tiltó mondat állítmánya: εἴ.¹¹

A célhatározói mellékmondatban csak con. vagy fut. áll, egyszer viszont ὅπως ... εἴ.¹²

A létige összes előfordulását megvizsgálva azt találjuk, hogy a coniunctivusi alakok közül csak az ὅσι(ν) alak fordul elő.¹³ NB: A létige praet. imp. ind. sing. 2. alakja ἦς.¹⁴

Számomra ezek után teljesen egyértelműnek tűnik, hogy a fenti mondatban az első tagmondat állítmányát (εἴ) nem szabad javítani, a ὁπόταν jelentése pedig minden hasonló szerkesztésben (con.-szal) *valahányszor*.

A szöveg szemantikai vizsgálatának eredményeit a 2002-es előadásban ismertet-tem és a kiosztmányon is rögzítettem, itt nem ismétlem meg. Egyszerű és kézenfekvő következtetésem, hogy az alexandriai filológia alapelvének megfelelően Kekaumenos szavainak értelmét saját szövegéből, a kérdéses helyek gondos egybevetése és a kontex-

¹⁰ Cecaum. *Strat.* 248, 11–12 Litavrin.

¹¹ Cecaum. *Strat.* 124, 12; 154, 4; 212, 4; 216, 16; 224, 2 Litavrin.

¹² Cecaum. *Strat.* 194, 10 Litavrin.

¹³ Cecaum. *Strat.* 150, 2; 154, 7 Litavrin.

¹⁴ Cecaum. *Strat.* 130, 7 Litavrin.

tus mérlegelése után dönthetjük csak el, a jelentésváltozások pedig összefüggésbe hozhatók a korabeli társadalmi változásokkal.

Amit eddig mondtam, csak arra szolgált, hogy érzékeltessem, milyen nehézségekkel kell szembenéznie annak, aki Kekaumenos fordítására vállalkozik. A már említett német és orosz fordítás mellett a *Strategicon*nak van olasz,¹⁵ görög,¹⁶ spanyol¹⁷ és angol fordítása is. Hosszú részeket fordított magyarra a szövegből Gyóni a már idézett értekezésében. Van azonban egy jó hírem is: a fordítások közül mindenki számára hozzáférhető helyen megtalálható a szöveg öt fordítása teljes szöveggel: a német (Beck 1964), az orosz (Litavrin 2003), az olasz (Spadaro 1998), a spanyol (Codoñer 2000) és az angol fordítás (Roueché 2013) s ugyanott Kekaumenos legújabb – digitális – kritikai kiadása is (Roueché 2013) angol nyelvű szövegmagyarázattal (Roueché 2013).¹⁸

A hosszúra nyúlt bevezetés után lássuk a részleteket egy bizánci arisztokrata füveskönyvéből, amelyekben Kekaumenos – a *magányos* olvasó – olvasással kapcsolatos tapasztalatait és tanácsait foglalja össze.

1. Arról, hogy mit kell olvasni¹⁹

„Amikor szabadidőd van, és nem foglal le a parancsnoki szolgálat, olvass könyveket is, történeti munkákat és vallásos műveket egyaránt. És ne mondd: Ugyan mi haszna származik egy katonának a tantételekből és a vallásos könyvekből? Ezek nagyon is hasznodra vannak. Ha gondosan odafigyelsz, nemcsak tantételeket és épületes történeteket arathatsz le ezekből, hanem bölcs mondásokat és erkölcsi és hadvezetési tanácsokat is. Ugyanis szinte az egész Ószövetség hadvezetési tanácsokból áll, bölcs mondásokat pedig az Újszövetségből is arathat magának, nem is keveset, a szorgalmas olvasó.”

2. Arról, hogy hogyan kell olvasni²⁰

„Amikor könyvet veszel kezvedbe, vonulj félre és úgy olvasd, s miután elolvastál egy keveset, ne kezd el a lapokat számlálgatni, vagy a jobbnak tűnő részeket kiválogatni és azokat olvasni. Kezdd az első oldal elején és olvasd végig az utolsó betűig, és nagy hasznodra válik. A tudáلهos olvasó szokása ugyanis, hogy nem olvassa végig az egész könyvet kétszer vagy háromszor, hanem csak csipeget belőle, hogy fecseghessen róla.”

3. Arról, hogy mikor szabad olvasni, és mikor nem²¹

„Ha valaki jönne hozzád, tégy félre minden munkát, bármit csinálsz, és hallgasd meg, mit akar neked mondani, és ne küldd el azzal az ürüggyel, hogy más dolgod van, anélkül, hogy beszéltél volna vele. És ne küldd el ostábla vagy más játék miatt sem, anélkül, hogy beszéltél volna vele. De miért is mondok játékot? Ha szent könyv van a kezdedben és azt olvasod, és jönne hozzád valaki, csukd be a könyvet és beszéljess vele. Ha nem fogadod, hanem tovább olvasol, képmutatónak, önkényesnek és dölyfösnek fognak tartani. De valahányszor magad vagy, ha lehet, könyvekkel légy elfoglalva.”

¹⁵ M. D. Spadaro: *Cecaumeno: Raccomandazioni e consigli di un galantoumo*. Alessandria (1998).

¹⁶ D. Tsougarakis (Τσουγκαράκης): *Κεκαυμένος. Στρατηγικόν*. Αθήνα (1993, 1996³).

¹⁷ J. Signes Codoñer: *Cacaumeno. Guía para aristócratas bizantinos*. Madrid (2000).

¹⁸ Ch. Roueché: *Kekaumenos. Consilia et Narrationes*. (Sharing Ancient Wisdoms / SAWS 2013). Greek Text. English Translation. Commentary.

¹⁹ Cecaum. *Strat.* 154, 23–30 Litavrin.

²⁰ Cecaum. *Strat.* 240, 8–14 Litavrin.

²¹ Cecaum. *Strat.* 248, 4–12 Litavrin.

4. Arról, hogy olvasni életre-halálra kell²²

„Olvass sokat, és sokat fogsz tanulni. És ha nem érted, tarts ki, mert ha a könyvet sokszor elolvasod, Isten megvilágosítja elméd, és megérted. Amit nem tudsz, kérdezd azoktól, akik tudnak, és ne légy hiú. Az emberek ugyanis éppen ezen ok miatt maradnak tudatlanok: azért, mert nem akarnak kérdezni és tanulni. Ha valaki beszél hozzád, hagyd befejezni beszédét. Ha bölcsessége derék, hasznodra válik, ha pedig közönséges, úgylis hasznodra válik, miután megróttad azt. *Vizsgáld az írásokat* (Io 5, 39), amint az Úr meghagyta, de ne kutakodj bennük. Ne szállj meg, s ne is maradj olyan házban, ahol tudod, hogy kigyó van, akár kicsi, akár nagy.”

Ezek a mutatóványok remélhetőleg önmagukban is érdekesek és érthetőek, s hozzájuk csak maguktól értetődő, tudóskodó magyarázatokat lehetne fűzni. Sajátosnak talán csak az Öszövetségről tett sommás kijelentés tűnik (1), az újdonságnak pedig a tudákos olvasó említése (2), aki határozottan urbánus jelenség, az irodalmi felolvasókörök és szalonok (*theatron*) lelkes látogatója, akire a vidéki arisztokrata idegenkedve figyelhetett fel Konstantinápolyban.

A 4. szemelvény nem látszik annyira egységesnek, mint a többi, melyek nagyjában-egészében egy gondolatot fejtenek ki. Ebben viszont a gondolatmenet, ha egyáltalán van, legalábbis hiányos. A kigyó természetesen a rossz metaforája. A műben többször is szerepel, de csak hasonlatokban: egyszer egy hízeltőre, másszor a felettese titkait kibeszélő beosztottra, megint másszor a gonosz emberre. Itt, ha az egymásra következő mondatokat szövegnek értelmezzük, ami, valljuk be, nem teljesen magától értetődő feltevés, csakis olyan embert jelenthet, aki a Szentírást nem úgy tanulmányozza, ahogyan kell, hanem vizslatva kotorászik benne, azt választva ki a szövegből és azt olvasva bele, ami neki tetszik; magyarul: olvasata van. Még egy hasonló, bár kisebb gondolati ugrás korábbról: Ha valamit nem tudsz, kérdezz, majd hallgasd meg a választ. Ha jó, jó, ha nem jó, úgy is jó, mert legalább kiderül, hogy nem jó, s ha ezt a másik nem fogadja el: kigyó. Kekaumenos prózája – ha szabad ezt a szót itt használni – ilyen darabos-döcögős és nehézkes, olyan, mint a szerző gondolkodása, aki minden újtól, szokatlantól, váratlantól idegenkedik. Nem szereti az urbánus környezetet, óva int az udvartól. Mindig óvatos, gyanakvó és bizalmatlan. Leggyakoribb tanácsa: Légy óvatos, ne bízz senkiben! Feletteseidnek ne légy terhére, ne panaszkodj, ne kérj szívességet, és mindenkivel szemben tarts három lépés távolságot! – De olvasni legalább szeret.

FARKAS ZOLTÁN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Medievisztika Tanszék

farkas.zoltan@btk.ppke.hu

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

²² Cecaum. *Strat.* 212, 9–19 Litavrin.